

Demeter Zsófia

Az agg tábornok és az ifjú hadsereg

VAS GEREKEN
VÁROSI KÖNYVTÁR

***A természeti és az épített élettér átalakítása az
enyingi Batthyány-uradalomban***

Az 1603-ban grófi, majd 1764-ben elsőszülöttekre örökíthető birodalmi hercegi rangot nyert család hercegi ága két hatalmas hitbizomány örököseként a Batthyány-Strattmann névvel különböztette meg magát¹. A hitbizományi és a hitbizományi védelmen kívüli birtokokat együtt kezelte a 18. század utolsó évétől II. Batthyány Lajos (1753-1806), aki az utóbbi csoportba tartozó uradalmak kezelését nagybátyjától, Batthyány József (1727-1799) bíboros, esztergomi érsektől vette át.

Batthyány József telepítette Szálkát, építtette a németegresi és a szálkai templomot², illetve vette a mádi szőlőbirtokot Draveczky Katalintól 1798-ban³.

Herceg Batthyány II. Lajos császári és királyi tábornok és kamarás a gazdálkodás és a mezőgazdaság iránt érdeklődő nagybirtokos volt⁴. Róla emlékezett meg Vas Gereben a Nagy idők, nagy emberek lapjain⁵, mint akinek szívügye jobbágysági segítése, a helységek, különösen Enying utcáinak szabályozása, a béresek számának szaporítása, s kiváltképp a juhászat. Jellemző a Vas Gereben által leírt napóleoni századforduló idejére Festetics György és Batthyány Lajos érdeklődésének és társalgásának témája: „a jó barátok elkötekedtek a burgonyán és a juhon, mely két tárgy abban az időben olyan újdonság volt, hogy az egész ország beszélt róla”.⁶

Lajos herceg fia, a negyedik Batthyány-Strattmann herceg 1806. július 15-től (apja halálától) a Batthyány, a Strattmann hitbizományok és a hitbizományon kívüli birtokok tulajdonosa Batthyány Fülöp (1781. november 19. - 1870. július 22.) folytatta apja és nagybátyja megkezdett munkáját⁷.

Fülöp herceg nagy aktivitást fejtett ki jószágai kormányzásában⁸. Maga családot nem alapított, aktív közéleti tevékenysége ellenére, a társadalmi eseményeken nem szívesen szerepelt, ha tehette visszahúzódott. Fiatalkori arcképét is csupán Vas vármegye főispánjaként a szombathelyi vármegyeháza díszterme számára festetett, 1830-ban elhelyezett festményről ismerjük.⁹

A Batthyány család ősi fészkeinek számító Sármelléki jószág a Mezőföld nyugati részén, négy (Veszprém, Fejér, Somogy, Tolna) mai megye területén, a Mezőföld nyugati

¹ Zimányi 1962. 6, 15, 16. 62.

² uott.

³ FML. BUI. 37. 1798. március 14.

⁴ Kaposi, 2012. 194.

⁵ VAS, 1906. különösen 16-23. Kondicsné dr. Kovács, 2005. 3.

⁶ VAS, i.m. 67.

⁷ Kondicsné dr. Kovács, 2005. 3-4.

⁸ Demeter, 2011. 66.; Kaposi, 2012. 196-199.

⁹ Kondicsné dr. Kovács 2005. 8, 21-24.

részén feküdt. 1746-ban sikerült egyesíteni a mezőföldi jószágot a család hercegi ágához tartozó Batthyány I. Lajos (1696-1765) nádor kezén¹⁰.

A napóleoni századfordulón tehát egy nagy területű, vérhatalommal (pallosjog, ius gladii)¹¹ felruházott nagybirtok tárul a forrásokból elénk. Az 1823-as uradalomleírásban¹² még mezőkomáromi uradalomként szerepel, de már kiderül róla, hogy területileg és igazgatásilag Batthyány Fülöp egyesítette, és a legjelentősebb helysége Enying. A helységnek részben már rendezett főutcájára az újjáépített és kibővített kastély vonalába építették az uradalom vezetőinek házait, épül és bővül az angolkert, itt épült fel a „vétkesek háza”, itt van a „tisztség”, azaz a tiszttartóság és itt tartják a „tishti napokat”. Az egységesen kezelt és a később osztályos egyezségekkel kiegészült birtokot (1600 □-öles holdakra átszámítva ennek egész területe kerekítve 26 683 hold) 1871-ben, a herceg halála után ismét osztályos egyezséggel felosztották.

Batthyány Fülöp és édesapja is keveset tartózkodott a hitbizományi védelem alá nem tartozó Enyingen. Batthyány Fülöp itteni látogatásairól a hatalmas iratanyag mindössze háromszor tesz említést: az 1810-es években kétszer járt itt, majd 1822-ben.¹³ Biztosra vehetjük, hogy 1806-ban végiglátogatta uradalmait, tudjuk, hogy ekkor határozták el az ő instrukcióira az enyingi kastély kibővítését. Valószínűsíthetnénk azt is, hogy az oly sok gonddal és szeretettel tervezett és szervezett enyingi templomépítést, vagy legalább a felszentelési ünnepséget, illetve az évtizedekig épülő Sió-csatorna átadását megtisztelte jelenlétével, de a források mindkét esetben a direktor érkezéséről szólnak. 1853 után biztosan nem járhatott Enyingen, hiszen 1852-ben a kastély hercegi lakosztályát kiürítették, az értékesebb berendezéseket Körmendre szállították, a többit eladták.

Az uradalom gazdálkodásának vezetésében Fülöp hercegé mellett a legfontosabb szerepe Farkas Imre tiszttartónak volt. A Farkas 1841-es tiszttartói kinevezésekor készült instrukcióban fő célként szerepel a juhászat és a pepinéria „virágoztatása”¹⁴

Farkas jól ápolta az uradalom külső kapcsolatait, sokat munkálkodott ismertségén, ehhez fontos eszköznek tartotta a gazdasági egyesületi munkát és a gazdasági kiállításokat. Ebben legfőbb szövetségese és támogatója maga a herceg volt. A Batthyány-család már a XVIII. században is támogatta az első, a Vas megyei gazdasági társaság megalakulását.¹⁵ Batthyány Fülöp támogatta a Köztelek, a Magyar Gazdasági Egyesület, majd a Veszprémi

¹⁰ Zimányi, 1962. 12.; Kaposi, 2012. 189-190.

¹¹ KANYAR, 1967. 161.

¹² FML. BUI. 3. 1823. Uradalomleírás.

¹³ MOL. P. 1321. 10. csomó, 1813.; 30. csomó 1824.

¹⁴ FML. BUI. 3. 1841. augusztus 27.

¹⁵ GAÁL, 1966. 236.

Gazdasági Egyesület létrejöttét.¹⁶ A Köztelek alapköletételén, 1847. június 6-án az uradalmi tiszttartó vett részt díszöltözetben.¹⁷ A Magyar Gazdasági Egyesület meghívta a tiszttartót, mint tagját, és mint a hercegi uradalmak képviselőjét 1854-ben a gépek kiállítására, 1858-ban pedig a jószágrendezési és szarvasmarhatenyésztési osztály tanácskozására.¹⁸ A Veszprémi Gazdasági Egyesület a gazdasági szakosztály tagjának és az állattenyésztési alelnökének választotta.¹⁹, 1864-ben pedig a marhavész leküzdésére alakított bizottság tagjává nevezték ki.²⁰

A herceg mindvégig támogatta Farkas Imrét a kiállításokon való részvételben. 1841-ben, még tiszttartói kinevezése előtt tette meg felelőssé Farkast a pesti állatmutatáson való részvételre. A herceg az előkészületekkel és a lebonyolítással is elégedett volt.²¹ Az 1844. évi juhkiállításon való szereplésért is megelégedését nyilvánította és megengedte 3 db tenyészkos vásárlását.²² 1846-ban és 47-ben is tenyészjuhokkal szerepelt az uradalom a kiállításokon.²³ Az 1851. évi országos terménykiállításra és a londoni terménykiállításra gabonákat küldtek.

A birtokrendezésnek és az épített környezet átalakulásának érdekes állomásán korabeli „pillanatfelvétel” készült. Olyan korban és az uradalom átalakításának olyan stádiumában, amikor már érdekes újítások látszóttak, s már az uradalom is ismertté kezdett válni, mind belső, birtokigazgatási, mind külső, nagytáji nézőpontból.

Enyingi séta 1851-ben

1851-ben, az enyingi uradalom építkező korszakában a Gazdasági Lapok két részes cikket közölt az enyingi uradalomról. Írója, Kálmán Károly „Mezőföldi” álnéven szignálta cikkét.²⁴ E cikket hívom segítségül arra, hogy egy rövid sétát tegyünk az egykori Enyingen. A cikk az 1851. évi pesti terménykiállításon való részvétel kapcsán írja le az uradalmat. A kiállításon az enyingi 90 1/4 fontos búza emlék oklevelet nyert. Az uradalom természetesen elsősorban a szántóföldi gazdálkodásból²⁵, s ezen belül is a gabonafélék termesztéséből

¹⁶ FML. BUI. 4. 1865. szeptember 2. Farkas I. a főkormányznak.

¹⁷ FML. BUI. 14. 1847. június 6. 19. 1847. június 18.

¹⁸ FML. BUI. 19. 1854. június 16; 4. 1858. március 8.

¹⁹ FML. BUI. 17. 1865. október 17. Farkas I. a főkormányznak.

²⁰ FML. BUI. 4. 1864. július 4. A veszprémi főispántól.

²¹ FML. BUI. 3. 1841. április 30.

²² FML. BUI. 8. 1844. július 12.

²³ FML. BUI. 8. 1846. február 20.; 19. 1847. június 18.

²⁴ Mezőföldi, 1851. 1063-68., 1131-37. Kálmán Károlyról: SZINNYEI, 1896. IV. 864.

²⁵ Részletesen: Demeter, 1996. 186-250.

nyerte jövedelmét, az újdonságok azonban 1851-ben más gazdálkodási szakágakban váltak láthatóvá.

A cikk az uradalom „esztétikai terményeit” tehát az új épületekkel megszépült vidéket írja le. Első helyen a katolikus templomot emeli ki, s hangsúlyozza annak uradalmi jellegét, hiszen – mint írja – az uradalom „személyzete háromszor fölözi az enyingi önálló polgárzat katholikusságát.” Tehát a katolikusok többségét az uradalmiak tették ki egy református mezővárosban. Az enyingi katolikus templom építése herceg Batthyány Fülöp legnagyobb kegyúri adománya volt uradalma számára. 1838-41 között épült, Alois Pichl bécsi építész tervei szerint, az építést Wojtha Ferenc felügyelte. A templomot 1841-ben szentelték fel, a herceg természetesen a belső felszerelésről, s az oltárképek megrendeléséről is gondoskodott (mind a három oltárképet bécsi mesterek készítették) 1840-41-ben²⁶. A felszentelési ünnepségre 300 vendéget vártak, akiknek teljes ellátásáról az uradalom gondoskodott. Még a fogadóban megszállók számláját is kifizették és a helybeli jegyzőnek is megtérítették utólag a vendéglátást. A herceg levélben intézkedett arról is, hogy az „uradalom jobbágyságának és cselédségének 15-20 akó újbor és 20-30 ft-ot érő kenyér kiszolgáltasson”²⁷

Az 1851-es cikk az „agg tábornok” azaz a régi kastély és az „ifjú hadsereg” összehasonlítással nagy szimpátiájával írja le a század első felében épült uradalmi házsort. „A kath. templomhoz áttelenben nyugatról van egy csinos utca, abban cseréppel fődött rendesb házak egyenes sora. E házak az uradaloméi, itt laknak a tisztek, itt a kath. lelkész és iskola-tanító. Dísz e sornak az ez évben készült, még teljesen be sem végzett tiszttartói lak.” Az említett mondatban több hasznos megfigyelés rejlik. Az első, ami joggal feltűnhetett a szemlélőnek a korabeli Enyingen az egyenes utca utcafrontra fordított házakkal. Az uradalom a herceg, sőt még édesapja határozott kívánságára ekkor már évtizedek óta vívta csendes háborúját a lakosokkal a település „rendezése” érdekében. Vas Gereben (Radákovics József, 1823-1866) a Fürgedpusztán született író így emlékszik vissza Egy magyar földesúr 1894-ben című novellájában Enying rendezésére.²⁸: „Én már csak édesapám emlékezetével érek el ezen időig, midőn a dunántúli Mezőföldön néhány ház csak egymásnak oldalt, szemközt és hátat fordítva egészíté ki ezt a falut, melyet most Enying mezővárosának ismer az utazó, megbámulván azt a gyönyörű gazdaságot, mely körülövezi; s a jó módnak olyan fészkévé lőn, mintha az isten-áldásnak itt volna meg édes szülőföldre, s innét terülve el azon síkon, mely egész a Dunáig s a baranyai hegyekig nyújtózkodik.” 1823-ban azonban még csak ezt az egy

²⁶ Koppány 2002. 210.; Entz Géza Antal – Sisa József szerk. 1998. 67-69.

²⁷ FML. BUI. 3. 1841. április 27., május 3., május 4., május 31.

²⁸ VAS, 1906. 16-23.

rendezett utcát emelte ki az uradalomleírás: „két völgy között... zavart és sok utcákkal, a capitalis utcát ki vévén, mely 1810.-dik esztendőben vétetett egyenes lineaban, fekszik maga a nagy és roppant falu”²⁹. A két idézetből is látható, hogy a városrendezés nagy feladatát Batthyány Lajos kezdte el, de már Fülöp fia vitte véghez. Így történt ez a hatalmas hitbizomány más uradalmában is. A körmendi Építési Hivatal szerteágazó tevékenységének éppen ez állt a középpontjában, ez jellemzi leginkább Wojtha Ferenc építési hivatalvezetői időszakát (1798-1825 között ő írta alá a terveket és jelentéseket)³⁰. Uradalmunk jellemző alkotása ebből a szempontból az enyingi fő utca rendezése és Lajoskomárom telepítésének³¹ terve.

Mérnökök

A napóleoni századforduló „látványosabb” építkezései Enyinghez kapcsolódnak. Az 1790-es években épült 570 ft-os költséggel az ispánlak.³² 1791-ben jelentették Ormosdi régensnek, hogy a plébániaház elkészült, s kéri, hogy „már egyszer légyen itt helyben Plébánosunk.”³³ A következő század elején vetődött fel a templom újjáépítésének igénye is, mert 1817-ben a „földindulástul meg romladozott... félő is, hogy a nyakunkba omlik.”³⁴

1792-ben vették fel Farkas Ferenc mérnököt, aki 1827-ig állt alkalmazásban. Farkas mérnöknek igen fontos feladata volt Enying mezőváros rendezési tervének, a majorhelyek és az uradalmi majori táblák,³⁵ az enyingi angolkert, a tó és a sziget kialakítása 1825-ben,³⁶ valamint a Sió szabályozás első szakaszának felmérési és adminisztratív munkái 1814-20 között.

Saffarich Ferenc 1834-ig munkálkodott a többi hercegi uradalom mellett az enyingiben is, már Farkas ideje alatt is többször részt vett az itteni munkákban. Ő vitte térképre, amit még Farkas oldott meg, Mezőkomárom és Lajoskomárom szabályozását.³⁷ 1834-ben Saffarich a kanizsai és ludbrerghi munkákhoz vezényelték, Enying, Felsőnyék és Érd földmérőjévé Naszluhác Pált nevezték ki. Az ő kinevezésében benne van, – ami

²⁹ FML. BUI. 3. 1823. Uradalomleírás.

³⁰ Koppány, 2002. 206-209. Entz Géza – Sisa szerk, 1998. 67.

³¹ Részletesebben: Demeter, 1998./1. 26-30.; Demeter, 2002. Demeter, 2011. 67-68.

³² MOL. P. 1322. 106. csomó én. Költségvetési terv.

³³ FML. BUI. 13. 1791. január 6. Illés M. Ormosdinak.

³⁴ MOL. P. 1321. 19. csomó. 1817. szeptember 18. Kenyeres Pál a herceghez.

³⁵ MOL. P. 1328. 4. csomó 1826. Földmérői uradalomleírás, FML. BUI. 3. 1809. Az enyingi uradalom szántóföldjeinek beosztása.

³⁶ FML. BUI. 22. 1848. május 28.

³⁷ FML. BUI. 10. 1853. január 1.

egyébként nyilván a gyakorlatban eddig is így volt – hogy az építési felügyeletet is el kell látnia.³⁸ 1841-ig a felsőnyéki uradalom önállósodása miatti munkákat végezte, ekkor átköltözött Enyingre, a Farkas Imre tiszttartói kinevezésével megüresedett várnagyi lakásba. Mellé segédül egy írnokot rendeltek.³⁹ Ő vitte térképre 1842-ben az enyingi uradalom majorsági birtokát, egyébként sok vízrendezési munkával foglalkozott: teljessé tette a Sió bozót, és a Sió térképezését, valamint Mezőkomárom rendezési tervét.⁴⁰ Ő kezdte el a selyemmezei, poszkai és rebeci irtásföldek felmérését is.⁴¹ 1845-ben Naszluhác Pált a németújvári uradalomba rendelték, melléje felvették ispáni fizetéssel testvérét, Naszluhác Lajost.⁴² Távollétében Enyingen Wojtha Ferenc építőmestert bízták meg az építkezések ellenőrzésével.⁴³ Wojthának az enyingi katolikus templom építkezésének irányításában 1838-41 között, a templom 1841. évi felszenteléséig döntő szerepe volt. Wojtha mint a körmeneti uradalmi építési hivatal vezetője a XIX. század első felében több térképet (pl. Páta és Újhodos puszta térképét) és tervrajzot szignált.⁴⁴ A templom tervét Alois Pichl bécsi építész készítette klasszicista stílusban.⁴⁵

Az 1820-as években is inkább az uradalomközpont, Enying rendezésére fordítottak gondot. Ennek az évtizednek az iratanyagára a kémény-ügyben írott kegyelmi rendeletek nyomják rá bélyegüket. Pedig egy évszázada érvényes volt már Tolna megye 1725. szeptember 24-én hozott azon rendelete, hogy „a házépítők égetetlen téglából (amit közönségesen mórnak, vagy váliognak hívnak) és kéménnyel ellátva tartoznak hajlékaikat megépíteni.⁴⁶ Az uradalmi székhely „zavart és sok” utcáját is megpróbálták az 1810-ben rendezett fő utca mintájára „egyenesen línába” rendezni.⁴⁷ Az utca egyenes vonala csak úgy alakulhatott ki, ha a mérnöki terv alapján, az utcafrontra épültek a házak, vagy így alakították át a régit. Az átalakítást csak úgy engedte a herceg, ha kéményt építenek, amihez a 200 db faltéglát mindenki ingyen kapta az uradalomból. Meg kell jegyezni, hogy a kéményépítés igen nehezen haladt. 1847-ben Enying 372 háza nagyobb részt kéménytelen, Mezőkomáromé szintén. Az enyingi fő utcát azonban már az uradalom egyenes vonalba épített házai, a tiszti

³⁸ FML. BUI. 7. 1834. december 20.

³⁹ FML. BUI. 3. 1841. május 28.

⁴⁰ FML. BUI. 10. 1853. január 1.

⁴¹ FML. BUI. 8. 1844. április 9.

⁴² FML. BUI. 3. 1845. szeptember 2.. FML. T. 123; 126.

⁴³ FML. BUI. 3. 1845. december 16.

⁴⁴ FML. BUI. 10. 1853. január 1. Koppány, 2002. 208-209, 224.

⁴⁵ Degré, 1985. 15.; FML. BUI. 7. 1835. szeptember 2. Sényi Móroczának. Koppány, 2002. 210.

⁴⁶ idézi K.BALOG, 1978. 254.

⁴⁷ FML. BUI. 3. 1823. Uradalomleírás.

lakások, az árendás házak, valamint az 1806-1808 között helyreállított és kibővített kastély uralták⁴⁸.

Az uradalmi kastély építése és átépítése természetesen nem a helyi mérnökök, hanem a körmendi építési Hivatal feladata volt, s ebben vezető szerepet Wojtha mester játszott. A kastély késő barokk stílusú átépítése, majd még a napóleoni századfordulón kezdeményezett klasszista átalakítása is herceg Batthyány Lajos idejében kezdődött, a befejezés viszont már Fülöp hercegre maradt. Ehhez az átépítési periódushoz kapcsolódott az angolkert kialakítása is⁴⁹.

A kastély környékének rendezése, a kert illetve az angolkert kialakítása két hullámban zajlott le. 1791-ben sikerült a kastély tervezett bővítésének útjában álló házak tulajdonosait kártalanítani, házaik újjáépítését már mérnöki tervek alapján kéménnyel engedélyezték.⁵⁰ A jobbágyok ezért a megkötött alkunál minden esetben 4-5 ft-tal többet kaptak. Az angolkert helyén lévő házakat 1817-ben becsültették fel. A 7 ház mindegyike sárfalú, szoba-konyhás, többsége dűledezett, csak egy volt közülük jó állapotban. Értéküket, illetve a másutt adott telken való újbóli – csakúgy sárfalú – felépítésük költségét 1930 vft.-ra becsülték.⁵¹

Az utcák szabályozása ügyében még az 1840-es években is csak kedvezményekkel lehetett némi eredményt elérni: minden építkező vagy tatarozó csak úgy kapott épületfát az uradalomtól, ha az uradalmi mérnök által készített szabályozási terv szerint végeztette el a munkát. Az uradalom mindenesetre elől járt a jó példával. Enyingi és kutyáni 26 épülete mind pontos mérnöki terv szerint illeszkedett a falurendezési koncepcióba. De mi volt ez a 372 polgárházhoz képest? Szinte valóban csak ez az egy utca volt rendezett, amit cikkünk is említ. Batthyány Fülöp pedig többször is adott a mezővárosnak területet új, már rendezett utcák nyitására. 1844-ben a legelő-elkülönözés alkalmával a régi szérűskertek területét adta át „hogy az enyingi belső fundusok zavart helyzetére nézve valamelyes szabályozás eszközölthessék.” 1851-ben a templomkert mögötti „királydombi”, másként „szemétdombi” részt engedte át a város kérésére, ahol, 14 új ház felépítését tervezték egy 8-öl szélességű utcában.⁵² Az átengedett terület 1 7/8 hold volt, a mellette fekvő vásártér területe viszont továbbra is az uradalomé maradt.

A széles, egyenes utcahálózat, az egységesen rendezett házak nemcsak és nem is elsősorban „csinosbulás” – ahogy akkortájt nevezték – miatt volt fontos, hanem a nagyon

⁴⁸ FML. BUI. 41. 1840. Épületek vétele és építése 1806-40 között.

⁴⁹ Koppány, 2002. 208-210. MOL P. 1322. 125, 126. csomó.

⁵⁰ FML. BUI. 13. 1791. június 12.

⁵¹ MOL. P. 1321. 18. csomó. 1817.

⁵² FML. BUI. 17. 1851. szeptember 7.

gyakori tűzvészek miatt is. A tüzek miatt fontos cikkünk másik megfigyelése is: hogy ti. az uradalmi lakok cseréptetősek. A parasztporták – és tegyük hozzá az uradalmi majorok épületeinek nagy része is – nádtetősek voltak. Persze ez az 1840-es években egészen természetes volt, hiszen pl. a fehérvári városháza fazsindelyes tetejét is csak 1848-ban cserepezték be. A tűzkárok utáni újjáépítésben az uradalom rendszeresen segített a károsultaknak, legtöbbször ingyen kaptak cserepet az uradalmi téglagyárból a ház újbóli fedésére.

1852-ben a város a herceghez fordult egy fecskendő vételéhez segélyért, amit meg is kaptak. A segély fejében az uradalom kikötötte, hogy „az előforduló tűzveszély esetében az uradalomnak segítségére lenni köteles a község.” Ez a kikötés mindenképpen jogos volt, hiszen az egész uradalomnak is csak egyetlen fecskendője volt még ekkor, az is éppen Enyingen.⁵³

„A tisztartó szemefénye”

Vezetőnk, az 1851-beli cikk most a kastély udvarán és az ún. „czifrakerten”, majd egy akác ültetvényen vezet délnek bennünket az úsztatóhoz. „Enyingi úsztató! tíz évvel ezelőtt hírét sem hallottuk. E vidék mocsáros, ingoványos, nádas vízállás volt; most közepén keresztül töltött kemény kociút vezet, keletről mellette mesterileg készített száraz alapon a hármasepület; nyugatról tükrében egészen tiszta... tó fekszik. Az úsztató épületbe egy, e célra készített gép, egyszeri nyomással az út boltján keresztül vezeti az úsztatásra szükséges vizet...” Az úsztató építését és épületét méltán emeli ki a cikkíró. Tudjuk, hogy tervrajzát Farkas Imre herlitzi uradalombeli nevezetes juhvásárlásakor kapta 1835-ben, s a gyapjú jobb értékesítése érdekében ezt a tervet valósították meg⁵⁴.

Az uradalomnak a nagyobbszabású nemesítés elhatározásakor tervei között szerepelt egy juhúsztató építése. Eredetileg a pélpusztai patakra építettek volna egy úsztatót 232 ft. 21 krajcárért. Ez már elfogadott és megvalósítandónak ítélt terv volt 1835-ben, amikor Farkas Imre tenyészkosbeszerző útján kapott egy juhúsztató tervet is a herlitzi uradalomból. Így ezt a vélhetően korszerűbb tervet valósították meg, még ha ez többlet költséget igényelt is. Nem sok esetben tanúsít a főkormány ilyenfajta nagyvonalúságot; ez most is nyilván a juhtenyésztés kiemelkedő fontosságát mutatja⁵⁵. 1847-ben az uradalomban két juhúsztató

⁵³ FML. BUI. 19. 1852. február 17. Farkas I. a főkormányznak.

⁵⁴ FML. BUI. 7. 1835. Sényi Móroczának.

⁵⁵ FML. BUI. 7.1835. Sényi Móroczának.

létezik. Enyingen és Pélpusztán. „Juhúsztató van Enyingen, az udvari kert végénél, az úgy nevezett Tolvajlápi tónál – építtetett 1842ik évben – szilárd szerekbül fazsindellyel földve, ebben vagyon 10 láb hosszú, 4 széles és 3 1/2 láb mélységű 2 meder, melynek egyikében... meleg vízben először is a juhok megáztattnak, innen a másik medencébe vezetvén a hol 7 láb magasságrul eső víz zuhan által egyszerre 10 db juh hófejérségű tisztára, s így összesen 1000 db juh naponként mosattathatik.” Az úsztató ki- és bevezetésénél téglalapú deszkaépületek voltak, a meleg medence felőli épület mellett volt a víz melegítésére szolgáló kazán egy önálló épületben. A kazánház fölött lakott az úsztatót felügyelő őr.

Az uradalmi juhnyelésítés legfontosabb helyszínére a törzsök nyáj – a tiszta spanyol vérű állomány – elhelyezésére szolgáló pepinériába is elvezet cikkünk. A pepinéria a gazdasági major és a cizfrakert mellett volt, elhelyezése mind munkaszervezési, mind állategészségügyi szempontból ideális. Ez volt tehát az uradalmi juhászat és főként a juhnyelésítés központja. A pepiner juhállományt igen gondosan kezelték, már csak azért is, mert ez aratta az enyingi uradalom számára a legtöbb elismerést, s mert ez volt a tisztartó „szemefénye”. „Hogy is ne? – írja cikkünk. – Övé a dicsőség, hogy a kényes juhnyájnak olly egészséges szállást készíttetett melly táncteremnek is megjárna, mindenkinek tetszését magára vonja, s az uradalomnak nagy dicsére szolgál.”

A tisztavérű merinó törzsállománnyal rendelkező enyingi uradalom, és a mintájára kezelt érdi (1828 és 1848 között) a juhászati fajtaváltás, a merinó tenyésztés kísérleti terepe lett már a hercegi kezelés kezdetén, a 19. század elején⁵⁶. Az 1820-30-as években célként a gyapjú finomodását tűzte ki. Ennek a célnak már a század legelején is a negretti fajta felelt meg⁵⁷, az 1830-as évektől ezt az elektoral iránnyal frissítik, s így a legéletképesebb elektoral-negretti irányt alakítják ki. Első lépésként nagyon gondos osztályozással felállítják 1834-ben a pepinériát, azaz a tisztavérű elektoral-negretti törzstenyészetet. Az ezektől származó utódok legjobbjai alkotják ezután mindig a pepinériát, és a tisztavérű kosoktól, de keverék anyáktól származók a mesztic állományt.⁵⁸ „A herceg azt kívánja, hogy a pepinéria számára szükséges 25 anya és 2 kos... gr. Vrbna sziléziai, herlitzai uradalmából szerezzék be” „...az elektoral kosokat az első klasszisú nyájba osztják be...”⁵⁹ Ilymódon egységes elektoral-negretti irányú tenyészet kialakítását kezdték meg 1834-ben, amelynek eredményeként az enyingi, a felsőnyéki és az érdi állomány egységes kezelését lehetett célul kitűzni.

⁵⁶ Részletesen: Demeter, 1997. 63-102.

⁵⁷ KOVÁCSY, 1923, 91; 99.

⁵⁸ KOVÁCSY, im. 62-63.

⁵⁹ FML. BUI. 7.1834. Sényi Móroczának, 6.Mórocz a juhászati felügyelőnek.

1834-38 között az említett sziléziai tenyészetből 20 db kost és 122 db anyát vettek meg, 16 922 ft-ért.⁶⁰ A vásárlást és a hazaszállítást, a tenyésztésbe való beállítást és az előleges osztályozást mind Farkas Imre végezte.

1838-as útja – amely 18 napig tartott – kész regény. A megvásárolt állatokat Sziléziából az eladó Bécsig hajtatta, majd itt vette át őket az uradalom számára Farkas. Az egyik megvásárolt kos közben részt vett a bécsi „állatmutatáson”, s így csak ezután lehetett az állatokkal hazaindulni. Az útról készült jelentésben Farkas beszámol arról, hogy 9 esetben kellett útközben valamelyik kocsit javíttatni, 5 esetben a 10 ló valamelyikét patkoltatni. Saját tartására 84 ft 22 krajcárt, a kísérő uradalmi kocsisok, juhászok és cselédek tartására 134 ft 7 krajcárt, a juhok szállítására és élelmezésére pedig 201 ft 38 krajcárt, összesen tehát 420 ft-ot fordított.⁶¹

Az 1840-es évekre beérett a nemesítési munka első szakasza: a nemesített törzsállományt kialakították, a nyári 25 ezres és a téli 21 ezres sereg számára a feltételeket megteremtették, az állatlétszámot a kellő határig növelték, és 1844-ben rekord gyapjú-termés és a herceg dícsérete jutalmazta munkájukat. „Tellyes meg elégedéssel értette ő Hercegsége az idei gyapjú termésnek nevezetesebb többségét, méltányolván a tisztségnek, különösen az uradalmi tiszttartónak a juhászat közül tanúsított buzgó eljárását...”⁶² Méltán hozott tehát sikert a juhászati újítások és épületek sorozata az enyingi uradalom és a tiszttartó számára.

Fák és kertek

Cikkírónk igen jó érzékkel emeli ki az uradalom fásítási programját. A legnevesebb uradalmi kertész Glocker Károly volt, aki a mezőgazdasági kiállításokról többször tért haza éremmel, oklevéllel. Az ő kezemunkáját dícsérte a már emlegetett „czifrakert” és az uradalmi szőlő („urak szölleje”) melletti 12 holdas gyümölcsös.

A tiszttartó mellett a másik nagy kiállító Glocker Károly uradalmi kertész volt, aki 1846-tól állt alkalmazásban.⁶³ 1860-ban Győrben, 1862-ben Debrecenben és Kanizsán állította ki terményeit, főleg almákat és körtéket. Ez utóbbi helyszínen kitüntetéssel szerepelt.⁶⁴ Az 1867-es párizsi világkiállításon ő képviselte az uradalmat, kiutazásához a

⁶⁰ FML. BUI. 21.1847. Uradalomleírás.

⁶¹ MOL. P. 1322. 163. csomó. 1838. Farkas elszámolása.

⁶² FML. BUI. 8.1844. Sényi Enyingnek.

⁶³ FML. BUI. 8. 1846. április 24.

⁶⁴ FML. BUI. 16. 1860. október 5; 9. 1862. október 13.

herceg 70 ft. segílyt adott.⁶⁵ A linzi kiállításon nagy ezüst érmet nyert. Ezt a kiállítást a herceg is látta és a kertészt nagyon megdicsérte.⁶⁶

A kertész a kertészeti személyzettel együtt kezelte az udvari kertet (azaz az angolkertet, amit az enyingiek ma is csak „cifrakertnek” neveznek), az üvegházat, a gyümölcsfaiskolát és a gyümölcsöst az Urak szőlőjénél. A kertészeti személyzet a kertészsegédből, kocsisból és 4 kertész legényből állt. Szükség esetén a tisztartó engedélyével még napszámosokat is fogadtak.⁶⁷ Glocker elsősorban gyümölcsstermesztéssel foglalkozott, de oltvány- és virágeladásairól és tudunk. Az ilyen eladások után 10 pft. jutalékot kapott.

Glocker Hefner Ferenc, az előző kertész halálakor 1846-ban Zalabérből került Enyingre. Zsoldját a főpénztár terhére fizették. Kezdő konvenciója 160 pft., 16 m búza, 24 m kétszeres, 6-6 akó ó- és újbor, 12 öl hasábfa és összesen 2,5 hold (kukorica- „kolompér”-kender és káposztaföld, valamint házikert) föld; 1 tehenet, 1 borjút és 2 sertést tarthatott, ellátásukra 24 mázsa sarjút, 2 szekér szalmát és legeltetést kapott.⁶⁸ Pénzbeli járandósága az évek folyamán szépen emelkedett, 1869-ben már 368 ft-ot kapott a természetbeliek mellett.⁶⁹ Glocker kiemelt nevelési segílyt, 60 pft-ot kapott „számosabb gyermekei nevelésére”. Ezt 1850-től 1871-ig vette igénybe, amíg Ottó fia a polai tengerészeti tanintézetben tanult.⁷⁰

Glocker 1856-ban bérelte az uradalomtól a várkertet⁷¹, itt saját gazdaságot alakított ki, ahonnan árjegyzék alapján árusította kedvelt alma- és körte oltványait.⁷² Glocker maradt legtovább az uradalom alkalmazásában. 1871-ben nyugdíjazták ugyan, de bérlete fejében továbbra is felügyelte az enyingi kertészetet.⁷³

Glocker munkájának is köszönhető a cikkünkben lelkesen leírt változás. *„Hajdan azt híresztelték Mezőföldről, hogy fátlan pusztaság – menjen most akárki az enyingi uradalmi szőlőbe: már nem bodzafa, lapu vagy bürök, hanem a legdrágább gyümölcsfa-erdő kínálja meg hűves árnyával, érett gyümölcsével. Hajdan a somogyi ember erdőben, a soproni német út szélén szedett almáját kétannyi tiszta búzáért cserélte Mezőföld gyümölcséhes asszonyának, most az isten adta termés télen nyáron tölti a tarisnyákat...”*

⁶⁵ FML. BUI. 10. 1866. január 15; 42. 1867. május 29.

⁶⁶ FML. BUI. 9. 1868. október 24.

⁶⁷ FML. BUI. 8. 1846. április 24.

⁶⁸ FML. BUI. 8. 1846. április 24. Sényi Enyingnek.

⁶⁹ FML. BUI. 36. 1869. Zsoldmutató.

⁷⁰ FML. BUI. 3. 1850. június 2, 9. 1866. október 32; 10. 1869. augusztus 3. Hercegi határozatok.

⁷¹ FML. BUI. 19. 1856. augusztus 19.

⁷² GLOCKER, 1866.

⁷³ FML. BUI. 4. 1871. október 7.

Vízrendezés

Cikkünk igen lelkesült hangnemben még nagyon sok szépet ír az uradalomról. Megfigyelései közül már csak egy problémacsokrot emelünk ki: ez pedig a környék vízrendezésének fontossága. Az 1851-ben született írás még csak arról számolhatott be, hogy „a Sió tengerén magas nádfalak közt száraz lábbal vezet által Somogyba” – az út. „Több ezer ölnyi széles limbusos nád-tengeren, s a Sió öleket haladó mélységű medrén által száraz utat, s azon hidakat készíttetni, ezeket a minden tavaszon, hóolvadáskor történni szokott áradások pusztításai ellen megóvni, jó karban tartani? becsületes hozzáértés, igazi vastürelem... kell hozzá...” „Vashíd a Dunán, nagyszerű, bámulatos mű! De higgye meg nekem a nyájas olvasó, az ott, a nagyobbszerű világban nem olly feltűnő, mint eldugott falusi kisszerűségben a Sió tengerén száraz töltés, poros út!” 1841-ben elkészült tehát a Sió- berken átvezető, és mellesleg az Enyingi kört a Somogy megyében fekvő Péli körrel összekötő töltésút, amelyet az uradalom az uradalmi községek közmunka segítségével készíttetett el. Ez volt tulajdonképpen az első lépés a közlekedés megkönnyítésére.

Ez a magas töltések között egy bolthajtással átívelő híd oszlopokkal, cölöpökkel nem támaszkodott a folyóba, így – amint azt Somogy megye küldöttsége 1841-ben megállapította – a Sió folyását és a folyó tervezett szabályozását nem akadályozta. Az uradalom számára jelentős gazdasági segítséget jelentett, mert a két pusztá közötti 3 órás utat így fél óra alatt lehetett megtenni. A hidat azonban nem tették nyilvánossá, mert a hozzá vezető és a róla levezető utak egyaránt uradalmi pusztákon haladtak.⁷⁴

A környék vízrendezése mint sokkal komplexebb, ezért nagyobb társadalmi erőket mozgató probléma azonban már a század kezdete óta napirenden volt, amint arra cikkünk is utal.

A Sió-szabályozás szinte minden uradalmi mérnöknek munkát adott, sőt természetesen a környék vízfolyásainak, hídjainak és gátjainak karbantartására, esetleg – mint pl. a Csikgát patak esetében – medrük megásására is szükség volt.

1808-ban Farkas Ferenc a Sió-bozót felmérését még csak az ádándiakkal való határviták elkerülése miatt tartotta fontosnak.⁷⁵ Az 1810-es évek a nivellációs munkákkal és vitákkal teltek.⁷⁶ A viták ráirányították a Sió-part birtokosait és az illető megyéket (Veszprém, Somogy, Tolna), hogy a környék vízrendezése szorosan összefügg. A vízrendezési munkák

⁷⁴ FML. BUI. 31. 1891. Jegyzőkönyvi kivonat Somogy megye 1841. május 1-én tartott nagy gyűlése jegyzőkönyvéből.

⁷⁵ MOL. P; 1322. 17. csomó 1808.

⁷⁶ FML. BUI. 1. 1810.

ekkora „az első ily nemű s valóban nagyszerű vállalat”⁷⁷, a Sárvíz csatornázása révén már elkezdődtek; azt az 1807. évi 17. törvénycikk írta elő és az 1825-27. évi 33 törvénycikk zárta le.⁷⁸ A Sárvízzel kapcsolatos ármentesítési munkák vetületeként az enyingi uradalom már 1790-ben Vizer mérnök tervei szerint végrehajtotta a Csíkgát patak szabályozását.⁷⁹

1818-ban Farkas Ferenc már bizonyos volt abban, hogy „a Sár vize canalissa el végződik, mely már ahhoz igen közellét, azonnal a Sió ásása fog munkában vétetni.”⁸⁰ Az 1825-27. évi említett törvény valóban ki is tért arra, hogy a Sárvíz munkái összefüggnek a Sió-Kapos-Balaton szabályozása ügyével. A Kapos folyó szabályozása a simontornyai hídig (Zichy Csatorna), majd a Sió szakasz megásása a Kapos torkolatától az ozorai malomig hamarosan meg is történt. Ozorától a Balatonig folyó munkálatokat a Veszprémi Káptalan kiliti, az enyingi uradalom mezőkomáromi és a herceg Esterházy uradalom ozorai malma lebontása és a tulajdonosok kártalanítása után lehetett elvégezni. Így függ tehát össze a két ügy, s ez az a pont, ahol el kell mondanunk, hogy a Sió szabályozása, az áradások által rendszeresen elöntött területek, azaz a Sió-berek, vagy Sió-bozót ármentesítése, majd termővé tétele, illetve a Duna felől a Sárvízen, valamint a szabályozott Sió-csatornán a hajózás vagy legalább a dereglyék közlekedtetése miatt kecsegtetett annyi előnnyel az uradalom számára. Hiszen feltétlenül külön magyarázatot érdemel, hogy ezen előnyök majdan nemcsak Farkas tiszttartót lelkesítették (olyannyira, hogy személyesen is hivatalt vállalt az uradalmat érintő szakasz szabályozására alakult Sióberki Társulat választmányában – pénztári felügyelő – s személyesen intézte annak ügyes-bajos dolgait), hanem még a herceget is. Batthyány Fülöp 7500 ft adománnyal járult hozzá a költségekhez⁸¹ s megengedte, hogy a munkáknál az uradalom a legtöbb szervező funkciót elvállalja, tisztjei tevőlegesen a munka lebonyolítói legyenek. 1862-ben a Sióberki Társulat választmányában négyen képviselték az uradalmat (a három külsővel szemben!): Kolozsváry József ügyvéd, Szeles József mérnök, Farkas Imre tiszttartó és Lehner Károly számtartó.⁸²

A szabályozandó Sió szakasz mindkét partján az enyingi uradalomhoz tartozó puszták és települések voltak. Felsőnyék, Fürged, Rebecpuszta, Pélpuszt, Városhidvég, Faluhidvég, Mezőkomárom, Tisztavízpuszta, Szentmihályfapuszta és Kustyán. A Sió- bozótból 1275 hold az uradalomé volt.⁸³ A Sióberki Társulat illetékessége a juti révtől az ozorai hídig tartott.⁸⁴ A

⁷⁷ A BALATON ÉS SIÓ....1863. 5.

⁷⁸ Demeter. 1997 A. 169-176.

⁷⁹ MOL. S. 20/60.

⁸⁰ MOL. P. 1322. 17. csomó. 1818.

⁸¹ FML. BUI. 9. 1862. november 8.

⁸² FML. BUI. 16. 1862. december 7.

⁸³ MOL. P. 1322. 120. csomó 1826. FML. BUI. 19. 1847. május 18.

Sió csatorna egész hossza 19 269 öl, ebből a Sióberki Társulatot 14 600 öl érintette. A szakaszon a munka a meder mélyítéséből és a kanyarok átvágásából állt. A 12 átvágásból 7 esett az uradalom területére, ezek közül a legnagyobb a Mezőkomárom- Hidvég közötti 1220 öles szakasz volt⁸⁵. Az uradalmat 1237 hold munkája érintette, melynek költségére 24 740 ft-ot terveztek,⁸⁶ a tartási költségekkel végül is 25 987 ft-ba került. Ebből 17 000 ft-ot a főkormány utalt ki, a többit az uradalom gazdálkodta ki.⁸⁷

Az uradalom a szabályozás elé tehát három nagyon fontos célt tűzött ki. Elsőül azt, hogy művelhető – először rét, majd később szántó – területe növekedjen a bozót kiszárításával, másodsor azt, hogy ha a Sió hajózható csatorna lesz, a Dunával való vízi kereskedelmi utat kiépítheti (gabonát úsztathat a dunai gabonáshajókig, fát, faanyagot, később szenet vontathat fel a vízi úton), illetve harmadszor azt, hogy a Sió-csatornából kiemelt vízzel rétjeit öntözheti. Az évszázada tervezett mű 1863. október 25-én készült el a Sióberki Társulat és a Juttól Siófokig a balatoni és a déli vasúti társulat összehangolt munkájaként. A megnyitón az uradalom direktora és a tiszttartó vett részt. Különvonat vitte a vendégeket a siófoki váróteremben megtartott megnyitóra. A rossz idő miatt a most kiépített mólóhoz nem futhatott be a Kisfaludi gőzös, holott a hajó-vonat találkozását erre az alkalomra építették ki: a csatorna kiszélesedő részébe futottak be és ott meg is fordulhattak a balatoni gőzhajók.⁸⁸

A szabályozás akadályaként sokáig szerepelt az uradalom mezőkomáromi malma. A malom alapját 1799-ben kezdték ásni,⁸⁹ de még 1801-ben is csak az alap volt készen.⁹⁰ A Sió malmait már 1821-ben, a Sió vízének könnyebb leeresztése kedvéért szabályozták. Mezőkomáromban az új malomfejet és a „zuggót” is újjá kellett építeni.⁹¹ A vízimalom átépítése 1820-27-ben folyt, zsilipjeit 1820-ban engedélyezték.⁹² A malomra 1825-27 között 6701 ft-ot, a zúgóra 2350 ft-ot költöttek.⁹³ A szabályozás koncepciója szerint utóbb mégis kisajátították a malmot, a herceget a társasági tőkéből 35 000 pft-tal kártalanították, amit 1848-ban fizettek ki.⁹⁴ A vízimalom ezzel megszűnt. A malomépületet azonban utóbb újból malomként hasznosították.

⁸⁴ A BALATON ÉS SIÓ... 1863. 23.

⁸⁵ FML. BUI. 16. 1863. április 15.

⁸⁶ FML. BUI. 16. 1862. szeptember 2.

⁸⁷ FML. BUI. 17. 1865. január 3.

⁸⁸ FML. BUI. 16. 1863. október 26.

⁸⁹ MOL. P. 1322. 17. csomó 1799.

⁹⁰ MOL. P. 1322. 27. csomó. 1801.

⁹¹ FML. BUI. 2. 1821. május 29, 1822. január 9.

⁹² FML. BUI. 41. 1840.

⁹³ MOL. P. 1322. 131. csomó. .Kimutatás, 1806-40....

⁹⁴ FML. BUI. 19. 1847. november 7.

1857-ben a Clayton Schuttleworth cégtől, Angliából hozattak 14 lóerős gőzgépet és malom-szerkezetet, amit John Cook angol mérnök állított fel. Először ideiglenesen a malomépület mellett, majd 1858-ban az átalakított épületben működött a gőzmalom. Felállítása 25 000 ft-ba került, évenkénti üzemeltetése 11 400 ft-ba.⁹⁵ Az üzemszerű őrlést 1858. október 28-án indították.⁹⁶

Aki a 19. században ezen a mezőföldi vidéken járt, méltán emelte ki annak új látnivalóit, s azok döntő többségét uradalmi alkotásnak tudhatta. Későbbi, napjainkbeli megfogalmazás szerint, tanúja volt a kultúrtájja alakítás folyamatának. Erről a bonyolult, sok gazdálkodási, építészeti és természeti kérdéssel összefüggésbe hozható beruházással találkozott 1851-es cikkírónk is, aki jó érzékkel emelte ki éppen azokat, amelyek az uradalom és a nagytáj átalakulása szempontjából kulcsfontosságúaknak bizonyultak.

⁹⁵ FML. BUI. 3. 1857. június 26. 15. 1863. augusztus 25; 20. 1857. november 22.

⁹⁶ FML. BUI. 17. 1858. október 19, 20. 1858. március 28; október 14.

RÖVIDÍTÉSEK

BUI. Batthyány uradalmi iratok a Fejér megyei Levéltárban

ft. - forint

FML. Fejér Megyei Levéltár

pft. - pengőforint

MOL. - Magyar Országos Levéltár

vft. - váltóforint.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- A BALATON ÉS SIÓ...1863. ... szabályozása történelmének rövid vázlata. Siófok.
- Degré Alajos, 1985 Enying. Fejér Megyei Történeti Évkönyv, 16. Székesfehérvár.
- Demeter Zsófia, 1997. A juhászat szerepe az enyingi uradalom gazdálkodásában (1806-1870). Agrártörténeti Szemle XXXIX. 1-2. 63-102.
- Demeter Zsófia, 1997 A. Vízrendezési munkák a Mezőföldön. Alba Regia, XXVI. 1997. 169-176.
- DEMETER ZSÓFIA, 2002. Lajoskomárom, a „legelső rendes falu”. Emléklapok Lajoskomárom telepítésének kétszázadik évfordulójára. Lajoskomárom, 88 pp.
- Demeter Zsófia: A munkaerő problémái és a megoldási kísérletek herceg Batthyány Fülöp enyingi uradalmában (1806-1870) 1848 után. Discussiones neogradieneses 11. Salgótarján, 2011. 65-98.
- Entz Géza Antal – Sisa József szerk.1998. Fejér megye művészeti emlékei. Székesfehérvár.
- GAÁL László, 1966. A magyar állattenyésztés múltja. Budapest.
- GLOCKER Károly, 1866. Jegyzéke többféle alma, körte, csontárok és bogyó gyümölcsöknek, valamint rózsáknak, melyek – által Enyingen tenyésztetnek. Székesfehérvár.
- Kaposi Zoltán, 2012. A hitbizományi működés nehézségei a piacosodás korában.. Discussiones neogradieneses 12. 189-219. Salgótarján.
- KANYAR József, 1967. Harminc nemzedék vallomása Somogyról. Történelmi olvasókönyv. Kaposvár.
- K. BALOGH János szerk., 1978. Évszázadokon át. Tolna megye történetének olvasókönyve. I. Szekszárd
- KONDICSNÉ DR. KOVÁCS ÉVA: Batthyány Fülöp (1781-1870). Körmend, 2005. 28 pp.
- Koppány Tibor, 2002. Egy dunántúli nagybirtok építési szervezete a 18-19. században. Magyar Műemlékvédelem XI. 195-224.
- KOVÁCSY Béla, 1923. Juhtenyésztés és gyapjúisme. Budapest.
- SZINNYEY József, 1896. Magyar írók élete és munkái. IV. Budapest.
- „Mezőföldi”, 1851. Az Enyingi Uradalom. Gazdasági Lapok. I. rész: 1063-1068; II. rész: 1130-1137.
- VAS Gereben, 1906. Nagy idők, nagy emberek. Budapest

Zimányi Vera, 1962. A herceg Batthyány család levéltára. Levéltári leltárak. 16. Budapest.

A felhasznált levéltári források:
Tájékoztató a kutatott és részben felhasznált levéltári anyagról

I. Magyar Országos Levéltárban a Batthyány család levéltára anyagából:

- MOL. P. 1328. Enyingi tiszttartóság
- MOL. P. 1336. Vegyes iratok
- MOL. P. 1322. Körmendi Központi Igazgatóság
- MOL. P. 1321. Bécsi Központi Igazgatóság
- MOL. S. 20. A Batthyány család térképei

II. A Fejér Megyei Levéltárban a herceg Batthyány család enyingi uradalmának iratai

FML. BUI. jelzet alatt, a dobozszámot a tárgyat és/vagy a dátumot megjelölve. Az 1967. évi fondjegyzék szerint F. XI.-601 szám alatt található ez az együttes. A családi levéltárak anyagát a levéltári munkaterv alapján 1989 folyamán a Fejér Megyei Levéltár munkatársai rendezték. A vizsgált anyag így az üzemi kategóriából a családi levéltárak közé került. Új raktári jelzete XIII.-3-b. (53 doboznyi anyag). Az iratanyag feltárása még az átrendezés előtt készült, tehát a régi dobozbeosztást és rendszerezést használtam. Így az anyag csak a tárgymegjelölés és a dátumok alapján az új raktári jegyzékkel kutatható tovább.

Fejér Megye Levéltárának térképei:

- FML. T.: Törzsanyag
- FML. U.: Úrbéri térképek
- FML. BU. Az enyingi Batthyány uradalom mérnöki hivatalának mappái. I-IV.